

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЛІ ІСЛАМСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ФОРМУВАННІ ГЕОПРОСТОРУ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Афанасьєв Олег Євгенович. Історико-географічний аналіз ролі ісламської цивілізації в формуванні геопростору Південно-Східної України. З позицій історико-географічного аналізу досліджено політико-географічний компонент мусульманської культури на теренах Південно-Східної України як фронтірного регіону між ісламським й християнським світами. Обґрунтовані чинники, історико-географічні передумови входження регіону до ісламського цивілізаційного простору. Виділені 5 етапів існування на теренах регіону ісламської традиції.

Ключові слова: Південно-Східна Україна, фронтірний регіон, ісламський цивілізаційний простір, історико-географічні етапи розвитку ісламської традиції в регіоні.

Афанасьєв Олег Євгеньевич. Историко-географический анализ роли исламской цивилизации в формировании геопространства Юго-Восточной Украины. С позиций историко-географического анализа исследован политико-географический компонент мусульманской культуры на пространствах Юго-Восточной Украины как фронтирном регионе между исламским и христианским мирами. Обоснованы факторы, историко-географические предпосылки включения региона в исламское цивилизационное пространство. Выделены 5 этапов развития исламской традиции в регионе.

Ключевые слова: Юго-Восточная Украина, фронтирный регион, исламское цивилизационное пространство, историко-географические этапы развития исламской традиции в регионе.

Afanasiyev Oleg. Historical-geographical analysis of the role of Islamic civilization in formation South-Eastern Ukraine. The article describes the historical and geographical analysis of the development of Islamic culture in south-eastern Ukraine. Understanding of the region as frontier territory between Islamic and Christian worlds has been suggested. Factors and historical-geographical background of the region included in the Islamic civilization were legitimate. Five stages in the development of Islamic tradition in the region were identified.

Key words: South-East Ukraine, frontier of region, Islam civilization space, the historical geography stages of development of Islam religions in a region.

Вступ. В суспільно-цивілізаційному розвитку Південно-Східної України (ПдСУ), як і в цілому сучасної України, доволі вагоме місце обіймає іслам, етно-культурологічний вплив якого у певні історичні часи був вирішальним. Сам регіон, що включає в себе територію Середнього Придніпров'я, Північного Приозів'я та Південно-Східного Причорномор'я (що майже повністю збігається у межах із територією колишньої Катеринославської губернії, або сучасними Дніпропетровською та Запорізькою областями), займав проміжне положення між християнським й ісламським цивілізаційними світами, на його теренах ці «світи» водночас і взаємодіяли, й протистояли, простір переходив до зони впливу то одного, то іншого. Тобто, зазначений регіон відноситься до категорії

фронтірних – контактних для різних культур і цивілізацій. В сучасній філософії світосприйняття й традиціях господарювання й досі можна спостерігати окремі елементи ісламської культури. Натомість, будь-яких ґрунтовних наукових досліджень, в яких розглядалися б питання стосунків між світами, особливостей прояву компонентів ісламської культури, історії ісламу на теренах ПдСУ досі не проведено. До того ж, залишаються невирішеними багато питань із ісламською історико-культурною, духовною спадщиною, яка в більшості випадків потребує відновлення й відродження. Приклад тому – м. Дніпропетровськ (до 1926 р. – Катеринослав), в якому збереглася будівля колишньої мечеті, яку збудувала мусульманська община на поч. ХХ ст., а сьогодні існує тільки пам'ять про цей об'єкт культурного простору міста, сама ж будівля, за прикрою традицією, продовжує використовуватися далеко від її первинного призначення.

Метою і завданням статті є дослідження загальноісторичної суспільної місії мусульманської культури на теренах ПдСУ, з'ясування чинників, історико-географічних передумов входження регіону до ісламського цивілізаційного простору, виділення етапів існування на його теренах ісламської традиції. Об'єктом дослідження є історична географія ісламської культури на теренах ПдСУ.

Аналіз попереднього досвіду. Регіон ПдСУ з позицій комплексного історико-політико-культурологічного підходу досліджений в цілому недостатньо. Джерельна база для історико-географічного дослідження процесу формування й розвитку ісламських традицій на теренах ПдСУ є суттєво обмеженою. Відомості про розвиток ісламу в регіоні найчастіше прив'язані до теренів Кримського ханства, при цьому саме Кримським півостровом й обмежуються. Окремі відомості про ісламські державні утворення і їхню політику, господарство, суспільний устрій в регіоні можна почерпнути з давньоруських літописів, записок окремих мандрівників. Так, наприклад, опис причорноморських та приозівських народів, їх культури й ісламських традицій, можна знайти у творах відомого шведського історика Йогана Еріха Тунмана «Кримське ханство» [17], французького консула у Кримі Шарля-Клода де Пейсонеля «Записка про Малу Татарию» [14] тощо. Щодо періоду володарювання в регіоні Російської імперії, то

тут джерельна база щодо ісламського населення краю дещо багатша, з якої найціннішими для нас є статистичні відомості [12, 13, 16], результати перепису населення [15] тощо. Також окремі свідчення про мусульман ПдСУ можна віднайти в працях дослідників (географів, істориків) новітнього часу – наприклад, А. Кримського [8], Д. Ісхакова [3], Б. Короленка [7], В. Мамутова [11] тощо.

Виклад основного матеріалу. При аналізі місця й ролі ісламської цивілізації в формуванні геопростору сучасної Південно-Східної України, неможливо обійтися без розгляду процесу розвитку політосфери регіону, тобто, приналежності досліджуваних територій до державницьких утворень мусульманських народів, що мали місце тут.

Історію ісламської цивілізації на землях Південно-Східної України (ПдСУ), найімовірніше, варто виводити від державного утворення Улус Джучи (в сучасній традиції – «Золота Орда»), виділеного в окрему адміністративну територію Монгольської імперії в 1224 р. й суверенної держави з 1266 р. [3]. В етнічному змісті Улус Джучи містив суттєвий кипчацький (куманський, половецький) елемент. В адміністративному відношенні землі сучасної ПдСУ входили до складу Улусу Берке (Ногая) в межах Правого крила (Ак Орди). Відомо, що Улус Джучі стає ісламською державою від 1312 (ін.дані – 1313) року, під час правління хана Узбека (Султан Мухаммед Узбек хан), в період її найбільшого розквіту. «Царь Озбяк обесерменился», – відмічали руські літописці [5]. Є історичні свідчення, що до цієї дати іслам вже сповідувала значна доля еліти цієї держави, в т.ч. й очільники Улусу Джучі – зокрема, хан Берке (1257 – 1266), а покровительство ісламу виказував ще Бату-хан (є свідчення, що нібито Бату таємно прийняв іслам [18]). Подія сприйняття ісламу ханом Берке відображена в монументальній монографії єгипетського історика поч. XIV ст. ан-Нувайрі, який наступними словами це описує: «Він (Берке) першим з нащадків Чингиз-хана прийняв релігію ісламу; нам не передавали, щоби хто-небудь з них ставав мусульманином до нього. Коли він став мусульманином, то й значна частка його народу сприйняла іслам» [18]. Тим не менш, сприйняття ісламу керівництвом Улусу Джучи не мало негативного впливу на християнські (перш за все

православні) приходи. Хан Узбек докладав зусиль тільки щодо «ісламізації» тих, хто сповідував язичництво, шаманізм та інші родоплемінні релігії. Багато вчених сходяться на думці, що при хані Узбеку позиції православ'я в Улусі Джучи тільки посилювалися.

Ймовірно, що сприйняття ісламу в якості державної релігії було обумовлено необхідністю подальшого економічного розвитку держави за рахунок поглиблення торговельних, політичних, військових стосунків із потужними ісламськими державами – Волзькою Булгарією й країнами Середньої Азії, Єгиптом, Іраном. До того ж, цей шаг дозволив значно укріпити державну владу в країні, покращити систему управління, сприйняти потужну культуру ісламської цивілізації, долучитися до неї, тощо. А ще задовго до того майже уся торгівля була зосереджена в руках мусульманських купців.

В 1430 р. внаслідок процесів деконсолідації Улус Джучи розпадається на декілька ісламських державних утворень, серед яких територія ПдСУ відійшла до суверенітету Великої (Волзької) Орди. Остання проіснувала в якості незалежної держави досить недовго, і вже 1486 року підпала під васальну залежність від Кримського ханства, а в результаті війни 1502 р. повністю втратила будь-які ознаки державності на користь Криму.

Під владою Великої Орди перебували значні території поміж Волгою й Дніпром, від Північного Кавказу до кордонів із Руською державою по верхів'ях річок Дон й Цна. До захоплення турками чорноморських берегів в районі Білгороду-Дністровського (Ак-Керману), Великій Орді належала й територія на захід від Дніпра. На схід від Дніпра татари кочували по долинах річок Самара, Овечі Води, Кінські Води тощо. Точних відомостей про чисельність населення держави не має. Але за різними оцінками воно становило понад 100 тис. осіб (без урахування етнічних груп Кавказу). Тож, це зайвий раз свідчить про хибність міфу щодо суцільній незаселеності Причорноморських й Приозівських степів – т.зв. «Дике Поле».

Після падіння Великої Орди на теренах ПдСУ на тривалий період закріпився суверенітет Кримського ханства (самоназва – Кримський Юрт). Засноване

як суверенна держава в 1441 році, з 1478 по 1777 рр. – союзник (васал) Османської імперії, з 1777 по 1783 р. – незалежна держава [3]. Отже, абсолютну більшість історичного часу існування Кримський Ханат перебував в політичному, економічному, культурологічному просторі потужної й впливової ісламської Османської імперії.

Ядром державності Ханства був Кримський півострів, тоді як терени Причорномор'ської й Приозів'ської частин цієї держави протягом історичного часу неодноразово змінювалися. В мережі Інтернет можна віднайти декілька різних карт Османської імперії, за якими яскраво простежується динаміка теренів Кримського ханства (табл. 1).

Таблиця 1 – Характеристика політосфери Кримського ханства й Османської імперії XII–XVIII ст. за різними картографічними джерелами

Картографічне джерело і режим доступу до нього в мережі Інтернет	Простір політосфери Кримського ханства й Османської імперії в прив'язці до сучасних земель і регіонів
Osmanlı Devleti Tarihi [www.aygunhoca.com/tarih-haritalari/100-osmanli-imparatorlugu-haritalari/164-osmanli-devleti-haritasi.html]	Центральна, Східна, Південна Україна, Центральне Чорнозем'я, Подоння, Кубань, Кавказ
Christianity and the Rise of the Ottomans [www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t253/e2]	Нижнє Придніпров'я, Середнє і Нижнє Подоння, Кубань
Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünde Osmanlı Devleti'nin sınırlarını gösteren harita [www.otko.com/tr/Padisahlar/kssuleyman.htm]	Східна, Південна Україна, Центральне Чорнозем'я, Подоння, Кубань, Західне Передкавказзя
Sultan Üçüncü Murad Dönemi Osmanlı Devleti Toprakları Haritası [www.sosyal-bilgiler.com/haritalar/1039-sultan-ucuncu-murad-donemi-osmanli-devleti-topraklari-haritasi.html]	Уся Україна, Білорусь, Литва, Центральне Чорнозем'я, Передкавказзя, Кавказ
Osmanlı İmparatorluğu Haritası 1520-1687 [www.aygunhoca.com/tarih-haritalari/100-osmanli-imparatorlugu-haritalari/426-osmanli-imparatorlugu-1520-1687-haritasi.html]	Поділля, Центральне й Нижнє Придніпров'я, Приозів'я, південь Центрального Чорнозем'я, Подоння, Кубань
Osmanlı İmparatorluğu Haritası 1687-1812 [www.aygunhoca.com/tarih-haritalari/100-osmanli-imparatorlugu-haritalari/428-osmanli-imparatorlugu-haritasi-1687-1812.html]	Поділля, Північне Причорномор'я, Лівобережжя Середнього Придніпров'я, Кубань
Osmanlı İmparatorluğu Haritası (Okunma Sayısı 1153 defa) [www.odevlistesi.com/haritalar/osmanli-imparatorlugu-haritasi-t9455.0.html#msg15172]	Центральна, Південна, Східна Україна, Центральне Чорнозем'я, Подоння, Кубань, Передкавказзя, Кавказ
Osmanlı imparatorluğu'nun Kuruluş-Yükselme ve Duraklama Dönemleri [www.aygunhoca.com/tarih-haritalari/100-osmanli-imparatorlugu-haritalari/275-osmanli-imparatorlugunun-kurulus-yukselme-ve-gerileme-doenemleri.html]	Поділля, Північне Причорномор'я, Південне Придніпров'я, Східна Україна, Центральне Чорнозем'я, Подоння, Кубань

Expansion of the Ottoman Empire [www.ac.wvu.edu/~helfgott/maps-ottoman-empire.htm]	Поділля, Північне Причорномор'я, Південне Придніпров'я, Кубань
Русско-Турецкая война 1735-1739 годов [www.hrono.ru/proekty/ostu/rus1735.gif]	Північне Причорномор'я, Середнє Придніпров'я, Приозів'я, Кубань

Як видно з наведеної таблиці, під впливом ісламської цивілізації у різної тривалості строки перебували більша частина сучасних України (в т.ч. й ПдСУ, Придніпров'я), Центральної й Південно-Західної Росії, Подоння, Кубань тощо. За деякими з цих картографічних джерел видна суперечливість питання про належність тих чи інших території до Кримського ханства. Так, наприклад, в українській історіографії прийнято говорити про самостійний державницький характер Запорозької Січі, часто її називають «Козацькою Державою», «Запорозькою Республікою». Але офіційна державна приналежність цих земель все ж відома – це Кримське ханство (пізніше – Велике Князівство Литовське, Річ Посполита). До того ж, запорозькі козаки неодноразово виступали в якості союзників кримських ханів у їхніх походах проти Литви, Польщі, Росії [1, 6]. Серед Запорозького козацтва була поширеною версія походження від «тюрків хазар-козаків», що прийняли християнство [11]. При цьому йшлося про кримських хазар, пов'язаних з кримськими греками, готами, татарами, що служило обґрунтуванням союзу запорожців з Кримським ханством. Ця версія виражена в «Пактах і конституціях законів і вільностей Війська Запорізького», написаних в 1710 р. в Бендерах гетьманом Пилипом Орликом і його соратниками [11]. Також цікавий факт щодо формування й поширення ісламсько-татарської політосфери: Московське князівство платило данину Улусу Джучи, а потім – Кримському ханству, мабуть, аж до кінця XVII ст. Кримський хан іменувався «Повелителем Криму і Москові», оскільки кримські хани вважали себе спадкоємцями Золотої Орди і претендували на підпорядкування ним «Москові» [9]. Отже ні перемогами Івана III, ні перемогами над казанським, астраханським і сибірським ханами певна залежність Російської держави від Криму ще ліквідована не була аж до часів Петра I. Звідси декілька цікавих деталей. Вже після того, як Крим опинився в підпорядкуванні Порту, йому стали сплачувати данину Моск-

ва, Литва й Польща, деякі германські держави, балканські государі. Черкесія була також у васальній залежності, як й інші народи та правителі чорноморського узбережжя Кавказу. Виходить дивна картина: Крим – васал Османської імперії, а Польща, Литва, Росія, Німеччина – васали кримського хана. Тоді виходить, що уся Східна Європа до Уралу і Балтики вже з кінця XV ст. перебувала під вагомим ісламським впливом [9].

В підсумку цілої низки російсько-турецьких воєн, які більшою частиною були програні Туреччиною, значні території Кримського ханства поступово перейшли до Росії, підпали під зовсім інший цивілізаційний вплив, до того ж, прискорюваний цілеспрямованою етно-конфесійною політикою царського уряду. Протягом XVII–XVIII ст. Кримське ханство втратило територіальні володіння в Центральній, Східній, Південно-Східній Україні, 8 квітня 1783 р. російська імператриця Катерина II видала маніфест, за яким Крим, Тамань і Кубань ставали російськими областями [8]. За населенням були збережені колишні права, забезпечувалося йому мирне життя і правосуддя. Для Криму почалася нова епоха – він зробився «раєм Росії».

Отже, підводячи підсумок аналізу ісламського компонента у формуванні політосфери сучасної ПдСУ, відзначимо, що як у складі Кримського ханства, так і у складі наступного ньому російського Новоросійського генерал-губернаторства, територія ПдСУ мала у своєму розвитку багато рис, зумовлених її належністю до ісламського світу. Взагалі період XVII–XVIII ст. відзначений певною татарсько-козацькою акультуризацією. Показником її може бути не тільки спадаюча в око схожість у таких звичаях, як гоління голови і бороди, у вбранні, зброї та інших об'єктах матеріальної культури, в їжі і навіть тактиці степового кінного бою, але і в збільшенні випадків переселення козаків у Крим, а татар у Січ (про те, що серед козаків було багато татар, вказують їхні імена і прізвиська, що збереглися в джерелах – наприклад, Мамай, Кочубей, Бірюк).

В процесі наступної російської колонізації було значною мірою витиснене тюрксько-мусульманське населення (багато хто переселився в Туреччину) і увесь цей регіон в історично короткий термін був заселений вихідцями з інших

частин Європи. Саме у рамках ісламських етнополітичних утворень, що виникли на постзолотоординському політичному просторі, остаточно оформилися культурні і мовні особливості локальних груп українського етносу, сталося становлення їх ідентичності, що включає як місцеві, так і загальні елементи, що базуються на складному синтезі християнських й тюрко-ісламських цінностей. На величезних просторах Східної Європи даного часу відбувалася багатостороння взаємодія усіх спадкоємців Улусу Джучи, включаючи Московське Велике князівство, в суперництві з тюрко-татарськими юртами й іншими державами (Польсько-Литовська держава, у меншій мірі – Османська імперія), що врешті-решт поглинули в другій половині XVI ст. більшість пізньозолотоординських етнополітичних утворень. Мабуть, можна погодитися з висловлюванням про те, що включення до складу Московської держави цих юртів нагадує процес «відновлення» золотоординського володіння на чолі з «білим царем», із переміщенням центру влади від мусульманських регіонів до християнської території. Причин тому багато, серед яких й загальна криза ісламської цивілізації, «лакмусовим папірцем» якої був Кримський Ханат, й демографічні переваги Московської держави, й політичний розбрат всередині політичної еліти Криму та Османської імперії.

Тим не менш, остаточно ісламський культурологічний елемент з територій ПдСУ не зник. Навіть навпаки, з часом зміцнився й спромігся сформувати власні осередки культурного життя, діяльності, обійнявши достойне місце у новому форматі суспільства.

Точної дати появи в містах Новоросії мусульманських общин історики назвати не в змозі. Для цього, напевно, достатньо дещо проаналізувати історичний хід подій в регіоні. До XVI ст. цей регіон цілковито перебував в межах ісламського цивілізаційного простору. Пізніше, із виникненням й розвитком протодержавного утворення «Запорозька Січ», регіон ПдСУ поділяється за меридіональним напрямом на північну християнізовану, й південну ісламізовану частини. Умовно лінію кордону між ними можна провести впоперек долин південних частин середніх течій річок Інгул та Інгулець, південній межі Великого Лу-

гу, вздовж річки Конка, Азово-Дніпровському вододілу, аж до низовій Дону. Внаслідок фронтірного характеру взагалі усього Причорноморсько-Приозівського регіону відзначимо, що в певній мірі позначена лінія цивілізаційного кордону була умовною, їй притаманний характер постійної динамічності й нестабільності. До того ж, й саме Запорожжя відігравало роль цивілізаційного буферу, являючи собою своєрідний «котел», в якому стикалися, взаємопроникали, пристосовувалися й «переплавлялися» культурні складники обох світів. Згодом, на Запорожжі значно переважаючим, а зрештою й цілковито вирішальним стало християнство (втім, із доволі специфічними, відмінними від російського, рисами). Напевно, вже відтоді мусульманський суспільний компонент в північній частині регіону зникає, або представлений поодинокими особами, які не утворювали стійкої громади. Натомість південна частина регіону усталено перебуває в орбіті Ісламського Світу, населена кочовими народами (головним чином – ногаї), що сповідують іслам, й представлена Єдисанською (від Дністра до Дніпра), Єдичкульською (в долині лівобережжя Дніпра) й Джамбуйлущкою (Присивашся й Приозів'я) Ордами. Така ситуація триває аж до остаточного приєднання Запорозьких вольностей до Російської імперії й їх ліквідації як військово-політичної одиниці.

Як не дивно, саме із вирішенням «проблеми Запорожжя» царським урядом Росії, можна пов'язувати й процес відродження й в подальшому розвитку мусульманських громад в північній (Придніпровській) частині ПдСУ. Так, царським урядом було ініційовано утворення багатьох адміністративних і промислових центрів на теренах Північного й Середнього Степу (Катеринослав, Єлисаветград, Олександрівськ, Павлоград, Юзівка тощо). Тоді як, незважаючи на постійні війни Росії із Кримом та Портою, торговельні стосунки між ними все ж розвивалися. Це й призвело з часом до осідання й оселення окремих купців й торговців-мусульман у цих містах. З часом кількість мусульман поступово збільшувалася, стали утворюватися й функціонувати мусульманські громади. У др.пол. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. із початком інтенсивного промислового освоєння Донбасу й Кривбасу, що спричинило в регіоні «промислову революцію», в краї

почала відчуватися гостра нестача робітників, і значна кількість робочої сили була завезена з російського Поволжя – головним чином татари з Пензенської губернії. Відтоді татарські слобідки виникають у великих містах України, зокрема в Донецьку, Луганську, Катеринославі [2, 19].

Аналіз статистичних даних, що дійшли до наших днів, дозволяють отримати деякі точні цифри кількості мусульман («магометан» за тодішньою традицією найменування) на теренах Катеринославщини й в окремих її містах (табл. 2).

Таблиця 2 – Чисельність й динаміка мусульманської общини на Катеринославщині з 1862 по 1910 рр. за даними історичних джерел

Адміністративні одиниці	Мусульмани			Усе населення	% мусульман
	чоловіки	жінки	усього		
1862 рік [12]					
м. Олександрівськ	3	0	3	3353	0,095
Маріупольська округа Олександрівського повіту	10	16	26	40883	0,064
<i>Усього</i>	13	16	29	1129411	0,003
1865 рік [10]					
м. Катеринослав			15	22846	0,066
1887 рік [13]					
Катеринославський повіт	23	12	35	231975	0,015
Новомосковський повіт	9	0	9	207064	0,004
Верхньодніпровський повіт	3	0	3	161262	0,002
Бахмутський повіт	13	0	13	227993	0,006
Олександрівський повіт	13	2	15	212084	0,007
Маріупольський повіт	47	45	92	201411	0,046
Павлоградський повіт	30	9	39	191449	0,020
Слов'яносербський повіт	0	0	0	149442	0,000
<i>Усього в губернії</i>	138	68	206	1582680	0,013
1896 рік [15]					
Павлоградський повіт			62	257486	0,024
1897 рік [10]					
м. Катеринослав			664	112839	0,588
<i>Усього в губернії</i>			2114	2113674	0,100
1910 рік [10, 16]					
м. Катеринослав			596	195777	0,304

Як видно з таблиці, за період з сер.-кін. XIX до поч. XX ст. мусульманська община кількісно поступово збільшувалася. До 1897 р. у м. Катеринославі мусульманська громада вже складала близько 700 осіб, що становило майже 0,7% населення міста. На цей же рік припадає й найбільше значення кількості мусу-

льман в Катеринославській губернії – понад 2000 осіб. Як слідує з таблиці, темпи приросту мусульманської громади були значними, адже ще 10 років тому, в 1887 р., мусульманська община губернії нараховувала трішки більше 200 осіб і складала усього лише 0,013% від усього населення краю.

Якщо аналізувати етнічний склад мусульманської громади, то в переважній більшості вона була представлена турками, що приїжджали на роботу до промислових міст Росії (трудова міграція вже в ті часи була вагомим чинником формування ринку праці), а також кримськими татарами, які переважно займалися торгівлею.

Перший серйозний удар мусульманській общині був нанесений в 1914 р., коли після вступу Туреччини у війну проти Антанти (тобто, й проти Росії) турецькі громадяни, що працювали у великих містах Новоросії, вимушені були емігрувати. В цей період Російська імперія вже була активно втягнута у вир I Світової війни – війни з Німеччиною. Невтішні вісті з фронтів викликали народне збурення, незадоволення як самою війною, що потребувала дедалі більше фінансових й людських витрат, так й самими її призвідниками – німцями, а тепер ще й турками. З часом народний гнів почав поширюватися на усе, що було пов'язане із націями, що брали участь у війні, в т.ч. й на громади, общини, підприємства, установи, географічні назви, що хоча б чимось нагадували про них. Імперіалістична війна переродилася у революцію й громадянську війну, і що саме сталося з мусульманами в ці роки і перші роки радянської влади, сказати важко, але община припинила своє існування однією з перших серед усіх інших.

Висновки. Виходячи із проведеного дослідження можна констатувати наступне. Ісламська культура для простору ПдСУ не є цивілізаційно чужою, навіть навпаки, має тривалі історичні виміри. Можна виділити наступні історико-географічні етапи розвитку й формування ісламської традиції в регіоні:

- 1) епоха володарювання в регіоні ісламських держав – «Юртів» (поч. XIII ст. – сер. XV ст.);
- 2) епоха Кримського ханату в Причорномор'ї та Приозів'ї (сер. XV – кін.

XVIII ст.);

3) період формування й активного розвитку міських мусульманських громад на теренах Новоросії (XIX – поч. XX ст.);

4) період занепаду й «прихованого» існування мусульман в регіоні (1914 – 1989 рр.);

5) період відродження мусульманських громад у містах Південно-Східної України (від 1990 р.).

Українські міста в нашій уяві найменше асоціюються зі стрункими вежами мінаретів і зажуреним співом муедзинів, що кличуть правовірних до молитви. Тим не менш, як показує історичний аналіз, в минулі епохи це не було дивним явищем, й мусульманська громада та її культові споруди цілком органічно вписувалися у суспільну тканину міст ПдСУ, навіть після переходу регіону до християнського геопростору, наочно ілюструючи давні демократичні традиції й принципи, притаманні українському суспільству. Дослідження історико-географічних передумов формування в регіоні традицій мусульманської цивілізації, її ролі в суспільстві є важливим завданням сучасної науки, особливо в аспекті процесів відродження й активного зростання кількості мусульманських громад та активізації їхньої діяльності в усіх великих містах ПдСУ.

Джерела і література:

1. Дорошенко К. Тюрко-мусульманский вклад в историю Украины важен так же, как и славяно-христианский [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.islam.ru/pressclub/histori/islam_ukraina/.
2. Духовное управление мусульман Украины: официальный сайт [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.islamyat.org/>.
3. Исхаков Д.М. Тюрко-татарские государства XV-XVI вв. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2004. – 132 с.
4. Історія релігії в Україні: Навч. посіб. / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін.; За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. — К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 735 с.
5. Королева В. Русская церковь в монгольский период / От Золотой Орды до

- Верного. – Ч. 2. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/smi/38349.htm>.
6. Короленко Б.А. Геополітичне становище Північного Причорномор'я (1787–1796 років): український вимір // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Українознавство. – Вип. 11. – К., 2007. – С. 20–23.
 7. Короленко Б.А. Инкорпорация Криму російською імперією у 1783–1796 рр.: політичний та етносоціальний аспекти: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Б.А. Короленко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 18 с.
 8. Кримський А.Ю. Сторінки з історії Крима та кримських татар // Студії з Криму. I–IX. Відбитки з «Записок історично-філологічного відділу». – К., 1930.
 9. Крымское ханство: обсуждение на форуме портала «Туран» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://forum.turan.info/showthread.php?p=90752> (фрагмент тексту статті розміщений автором під ніком «olaff_dp»).
 10. Лазебник В.І. Населення Катеринославської губернії за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року (Статистичний огляд) // Вісник Дніпропетровського університету. – Вип. 10 – Історія та археологія, 2002. – С. 51-56.
 11. Мамутов В. Дикое Поле – не terra-incognita // Донецкий кряж. – Вып. от 8-14 окт. 1993 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://ukrstor.com/ukrstor/mamutow_dikoeполе.html.
 12. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 .– Екатеринослав: Изд. Екатеринослав. Губерн. стат. комитета, 1864.– 326 с.
 13. Памятная книжка и Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1899 год / Сост. Н.С.Быстрицкий, секретарь Екатеринослав. Губернского Стат. Комитета.– Екатеринослав: Тип. Губернского Правления, 1889.– 600 с.
 14. Пейссонель Ш. Записка о Малой Татарии. – Днепропетровск: Герда, 2009. – 80 с.
 15. Первый Общий перепись населения Российской империи. – Т. XIII. Екатеринославская губерния – СПб., 1904. – С. 71-86.
 16. Россия: Полное географическое описание нашего отечества / Под ред.

- В.П. Семенова-Тян-Шанского. – Т.14 – Новороссия и Крым. – СПб.: Изд. А.Ф. Девриена, 1910 г. – 428 с.
- 17.Тунманн И. Крымское ханство. – Симферополь: Гос.изд-во Крым.АССР, 1936. – 106 с.
- 18.Фахрутдинов Р.Г. История татарского народа и Татарстана (Древность и средневековье): Учебник для средних общеобразовательных школ, гимназий и лицеев. – Казань: Магариф, 2000. – 255 с.
- 19.Яворницький Д.І. Історія міста Катеринослава – Дніпропетровськ: Січ, 1996. – 278 с.

Стаття опублікована:

Афанасьєв О.Є. Історико-географічний аналіз ролі ісламської цивілізації в формуванні геопростору Південно-Східної України // Культура народів Причорномор'я. – 2010. – №194. – С. 190-194.